

VU Research Portal

Het evangelie volgens Matteüs, Leraar en leerling

Lanser - van der Velde, A.M.

published in

De bijbel spiritueel, Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften
2004

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Lanser - van der Velde, A. M. (2004). Het evangelie volgens Matteüs, Leraar en leerling. In F. Maas, J. Maas, & K. Spronk (Eds.), *De bijbel spiritueel, Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften* (pp. 527-534). Meinema/Pelckmans.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Leerlingen

Het evangelie volgens Matteüs, Leraar en leerling, in: De bijbel spiritueel, Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften, red. F.Maas, J.Maas, K.Spronk, p.527 – 534, Meinema/Pelckmans, Zoetermeer/Kapellen, 2004.

Alma Lanser – van der Velde

Inleiding

Het evangelie naar Matteüs is een leerboek. Vijf grote leerredes bepalen de structuur van het geheel en in die redes wordt de geloofsleer uitgelegd. Matteüs schrijft over Jezus' betekenis voor de wereld en proclameert wat zou moeten zijn of komt, het Koninkrijk der hemelen. Het is een groots en meeslepend evangelie en er is veel te doen voor mensen die Jezus willen volgen. Bij eerste lezing lijkt het boek een lappendeken van bij elkaar gezette uitspraken en overgeleverde verhalen. Zo op het oog doet het nog het meest denken aan een verzamelboek zoals Prediker en Spreuken, een boek dat je tekst voor tekst en deel voor deel tot je moet nemen. Nadere bestudering leert dat Matteüs een zeer weloverwogen compositie heeft, waarvan de delen bij elkaar horen en elkaar uitleggen. De constructie is niet alleen interessant vanwege het literaire gehalte van dit geschrift, maar het ontvouwt ook de bedoelingen en de boodschap van de schrijver. Eén aspect in de compositie is de relatie tussen 'het kleine' en het Koninkrijk der hemelen. Dit leerboek wil ons kennelijk iets leren over het Koninkrijk door veel aandacht te geven aan het kleine. Eén van de kleinste teksten is:

Worden niet twee musjes voor een penningske verkocht?
En niet één van deze zal op de aarde vallen zonder uw Vader.
En ook uw haren van het hoofd zijn alle geteld
Vreest dan niet; gij gaat vele musjes te boven.
(SV, Mat. 10:29-31).

Deze tekst, vooral in de woorden van de Statenvertaling, is van een subtiële schoonheid en een grote troost. De verkleinwoorden die de Statenvertaling gebruikt voor zaken die van zichzelf al klein zijn, musjes en penningske, ontroeren. De troost is direct en onontkoombaar: geen vrees, onze haren zijn geteld en je mensenwaarde is vele malen groter dan het musje dat ook al niet op de aarde zal vallen zonder Gods beschermende hand. Heeft een mens nog meer nodig in situaties aan de grenzen van het leven, als er verder niets meer te zeggen valt? Deze tekst kan de bodem zijn onder het bestaan. Uit deze tekst over kleinheid ontvouwt zich de spiritualiteit van Matteüs.

Het kleine

Als we vanuit de tekst van de musjes en het penningske het hele boek Matteüs opnieuw in ogenschouw nemen, valt de aandacht op de vele plaatsen waar het kleine wordt geëerd. In dit evangelie krijgt het onaanzienlijke ongewoon veel aandacht. Met een oog voor het kleine vinden we de gelijkenissen van het zaad (13:1-9) en als allerkleinste het mosterdzaad (Mat.13:31, 32), de gelijkenis van het zuurdesem (13: 33) en het voorbeeld van het zoutend zout (5:13). In dit bijbelboek hebben kinderen als kleinen een speciale plaats. Zij worden door

Jezus gezegend (19:13-15), zij roepen over Jezus: 'Hosanna de zoon van David' (21:15) en zij worden in het midden gezet als voorbeeld voor de mensen die bij het Koninkrijk willen horen (18:1-5). Matteüs is de enige evangelist die het verhaal van de kindermoord te Betlehem heeft opgenomen (2:13-18). Verderop staat ook nog het verhaal van het dochtertje van Jairus dat uit de dood opstond (9:18-26) en de discussie van de Kananese vrouw met Jezus over brood voor kinderen en kruimels voor honden, een discussie die er toe leidde dat haar dochter werd genezen (15: 22-28). Dit is het eerste dat we leren uit het evangelie van Matteüs: het kleine is waardevol. Het kleine heeft in zichzelf betekenis en als je het kleine niet ziet, hoe zul je dan nog het grote kunnen bevatten?

De betekenis van het kleine wordt duidelijk in de teksten en verhalen waar iets met het kleine gebeurt. Dit vindt al op een verrassende wijze plaats in het begin van het evangelie. Daar wordt het zelfstandig of bijvoeglijk naamwoord 'klein' gebruikt als het negatief geladen werkwoord 'kleineren'. In 2:16 staat dat Herodes zich gekleineerd voelde door de wijzen uit het oosten (Barnard, 1992, 1072). De wijzen waren na hun bezoek aan het kind en zijn moeder Maria in een droom gewaarschuwd niet meer naar Herodes te gaan. Zij trokken langs een andere weg naar hun land terug. Vanwege een droominzicht - waar de magiërs ook naar handelden - is de machtige koning voor de gek gehouden en voelt hij zich vernederd. De meeste vertalingen gebruiken voor Herodes gemoedsstemming aanduidingen als 'bedrogen' of 'misleid', maar de grondtekst zegt letterlijk dat hij zich gekleineerd voelt. Een machtige koning die zich kennelijk in zijn macht bedreigd voelt, heeft daar maar één antwoord op. Hij stuurt soldaten naar Betlehem om de kleinen te vermoorden.

Het woord kleineren komt nog op één andere plaats in het evangelie van Matteüs voor, tegen het einde van het boek (27:31). Daar kleineren (vertaald als bespotten) de soldaten Jezus, die zij even daarvoor spottend begroet hadden als Koning der Joden (27:29). Dit is frappant. Beide keren wordt een koning gekleineerd, beide keren zijn er soldaten in het spel. De eerste keer worden alle kleinen omgebracht. De tweede keer wordt degene die de eerste keer als kind naar Egypte was gebracht, ter dood gebracht. Over hem, die ten dode toe werd vernederd, krijgt de vrouw bij het graf opnieuw de boodschap "vreest niet". De bode bij het graf vertelt haar dat de gekruisigde is opgestaan (28:5,6). Aan het eind van het boek Matteüs is er door de dood heen nieuw leven.

In dit evangelie buigen de wijzen buigen zich voor een klein kind en kleineren zij de grote en machtige wereldlijke heerser. Soldaten kleineren de rechtvaardige, die terecht is aangesproken met de titel Koning der Joden. Tenslotte wordt hij omgebracht en kleiner maken dan doden bestaat niet. Toch is hij door de dood heengegaan. Matteüs wil ons zeggen: wat groot lijkt, valt tegen en wat klein is, heeft grote betekenis.

De structuur

Dit voorbeeld van het woord kleineren laat naast de inhoudelijke aandacht voor het kleine ook iets zien van de structuur van het boek Matteüs. Het tweemaal voorkomen van het woord, aan het begin en aan het einde van het evangelie, is niet toevallig. Het boek Matteüs mag complex en samengesteld lijken, het heeft tot in details een weloverwogen opbouw en is als literaire constructie van een grote schoonheid. Het dubbele gebruik van het woord kleineren is een van de vele malen dat de schrijver het stijlmiddel *inclusie* toepast. Met een inclusie wil de schrijver de inhoud van de tekst tussen de herhalingen benadrukken. De opbouw, de structuur en de stijlmiddelen van het boek vertellen de lezer ook een verhaal. Door inzicht in de opbouw worden de inhoud en boodschap van de tekst duidelijk.

Schuman (1991) noemt Matteüs een 'catechetisch leerboek'. Mogelijk was het een leerboek voor de catechumenen, de nieuwe dopelingen van de paasnacht in de jonge christelijke gemeente. In de periode voorafgaande aan hun doop, waarschijnlijk gedurende de veertig

dagen, kregen zij onderricht in de oude joodse en vernieuwende christelijke leer. Het boek kan geschreven zijn door een Farizeeër, iemand uit Antiochië in Syrië en is gedateerd op ongeveer 85 na Christus. De gebruikte vormprincipes en stijlmiddelen wijzen op een schrijver uit de kring der schriftgeleerden.

De grondstructuur van het evangelie naar Matteüs bestaat uit vijf grote leerredes. In deze grote delen tekst is veel te vinden dat ook in de eerste bron, het evangelie van Marcus, staat. Matteüs vult dit materiaal aan met andere mondelinge of schriftelijke overleveringen. Op elke leerrede volgt een deel over het handelen van Jezus, waarin ook handelingsaanwijzingen voor de gelovigen zijn opgenomen. De leerredes zijn de bergrede (hoofdstuk 5 – 7), de zendingsrede (10), de gelijkenissenrede (13), de gemeenterede (18) en de eschatologische rede (23 – 25). De eerste vier hoofdstukken vormen de opmaat van het evangelie, na de eschatologische rede volgt het verhaal over Jezus, die 'zich overgaf in de handen van de mensen'.

In Matteüs behoren leren en doen bij elkaar. Steeds wordt in de redes onderricht gegeven, waarna de leer geconcretiseerd wordt in genezingsverhalen, in gelijkenissen, in discussies en handelingen. Matteüs is duidelijk over Jezus' boodschap en over zijn wijze van werken. Voor en na de bergrede (4:23 en 9:35, een inclusie) wordt Jezus' programma samengevat in de drie werkwoorden onderrichten, verkondigen en genezen. Deze trits moeten we opnieuw lezen als een inclusie. Het eerste en het derde woord leggen het middelste uit. Jezus' verkondiging wordt waar in hetgeen hij leert, in zijn onderricht en in zijn genezingen. Hier voegen vorm en inhoud van het boek zich samen. Wie de inhoud verstaat, kan de structuur herkennen. Wie de opbouw en structuur doorziet, begrijpt Matteüs' boodschap.

Het aantal grote leerredes, vijf, komt overeen met het aantal boeken van Mozes. De keuze voor deze vorm is in twee opzichten van belang. Matteüs maakt veel gebruik van getallensymboliek en hij sluit aan bij het Oude Testament. De getallensymboliek kan een didactische steun in het leerproces geweest zijn, maar het was ook een bekende schriftgeleerde manier van werken. De symboliek van de getallen ondersteunt het vertelde. Het geeft het verhaal een extra laag of een grotere lading mee. Zo wijst het getal twaalf voor het aantal discipelen naar de twaalf stammen van Israël. Het totale aantal discipelen en hun namen worden genoemd voorafgaande aan het moment dat zij als apostelen (gezonden) worden uitgezonden (hoofdstuk 10). Daar komt het evangelie, dat oorspronkelijk voor Israël was, beschikbaar voor de hele wereld. In de (tweemaal voorkomende) broodvermenigvuldiging (14:13-21, 15:29-39) wordt een kleine hoeveelheid eten gebroken tot voedsel voor velen. Jezus geeft het aan de leerlingen om uit te delen en zij geven het door aan de schare. Als we dit symbolisch verstaan en het op Jezus' leer betrekken, zien we hier dezelfde beweging als bij de uitzending van de discipelen. Jezus leert hen en zij geven wat zij leerden weer door aan de mensen om hen heen. De vijf broden en twee vissen, samen zeven, verwijzen naar de zeven geboden van de mozaïsche wet. Die wet was eerst alleen voor Israël en mag nu uitgedeeld worden aan allen.

De getallen maken in deze voorbeelden een verbinding met het Oude Testament. De symboliek geeft de verhalen de extra boodschap mee. Er staat niet toevallig twaalf of zeven. De joodse lezer hoorde in de getallen de oude verhalen meeklinken. De boodschap in de broodvermenigvuldiging is niet de wonderlijke gebeurtenis, maar de ruimte die Jezus schept om het geloof door te geven aan ieder die dat nodig heeft. Op dezelfde wijze als de getallen functioneert de symboliek van het kleine. Als je eenmaal gezien hebt hoe vaak en hoe creatief Matteüs de aandacht voor het kleine als stijlmiddel door het hele evangelie weeft, leer je verstaan dat het een onderdeel van zijn boodschap is.

Klein en Koninkrijk

Matteüs is de evangelist die het Oude Testament laat spreken. Er komen wel 130 impliciete en expliciete verwijzingen naar oudtestamentische teksten in het boek voor. Dit wijst opnieuw op Matteüs' schriftgeleerde achtergrond, maar is tevens van belang om te begrijpen wat Matteüs zijn leerlingen wil inprenten. Matteüs wil het joodse geloofsgoed in zijn waarde laten én hij geeft die weer in een geactualiseerde vorm. Het joodse geloof, de vertrouwde leer wordt geplaatst in het licht van het nieuwe. Het nieuwe is Jezus' leer en zijn handelen. De manier waarop Jezus als rabbi de bekende leer onderrichtte en er naar handelde maakte de oude boodschap nieuw en inspirerend voor zijn leerlingen en de schare. Matteüs schreef 'ten behoeve van de mensen die met de Schriften vertrouwd waren en Jezus als de messiaanse koning van joden en niet-joden herkenden' (Schuman, 1991, 18).

De verantwoording van de actualisatie van de traditie is te vinden in een tekst uit de bergrede:

Meent niet dat ik gekomen ben om de wet of de profeten te ontbinden;
ik ben niet gekomen om te ontbinden maar om te vervullen.

Want voorwaar ik zeg u:

Eer de hemel en de aarde vergaat,
zal er niet één jota of één tittel vergaan van de wet,
eer alles zal zijn geschiedt.

Wie dan één van de kleinste dezer geboden ontbindt
en de mensen zo leert,

zal zeer klein heten in het Koninkrijk der hemelen;

doch wie ze doet en leert

die zal groot heten in het Koninkrijk der hemelen.

(5:17-19).

In Jezus' leer is de traditie geen wijsheid van voorbije tijden, maar richtinggevend voor het leven nu. Het gaat Jezus juist om de vervulling van de wet en de profeten. In deze tekst staan wet en profeten, hemel en aarde (wat samen staat voor totaliteit) naast een tittel of jota als het kleinst denkbare, een punt of streepje in het hebreeuwse schrift. De beweging in de tekst is van het grote geheel via respect voor het kleine naar het Koninkrijk. Dit is de weg die de volgelingen gewezen wordt: schepping en traditie zijn gegeven en wie het kleine doet en leert zal groot zijn in het Koninkrijk. Dat is het perspectief van Matteüs. Hij onderwijst het uitzicht op het Koninkrijk en leert ons de weg die we kunnen gaan. Die weg bestaat er uit dat het Koninkrijk af en toe in alle kleinheid onder ons waar kan worden (Thielicke z.j., 77 ev.). Het Koninkrijk is daar waar mensen onrecht vervangen door gerechtigheid. Door de komst van de messiaanse koning is het Koninkrijk der hemelen onder handbereik van de mensen. Ieder die het onderricht hoort en vervolgens doet zoals Jezus deed, maakt deel uit van het Koninkrijk. Sterker nog, in de uitzendingsrede (hoofdstuk 10) draagt Jezus de volmacht over het Koninkrijk over op de leerlingen. De leerlingen worden de dragers van de traditie, van de wet en de profeten. Wanneer de leerlingen na de broodvermenigvuldiging uitgezonden worden, komt dit evangelie beschikbaar voor de hele wereld. Het Koninkrijk der hemelen is in de navolging van Jezus in onze handen. Als we leerlingen willen zijn, kunnen we onze weg vinden door naar Matteüs te luisteren. Het gaat om het leren en het doen van de wet en de profeten in het licht van Jezus' verkondiging. Het Koninkrijk is een groots en meeslepend visioen, maar het wordt waar door kleine stapjes en door degenen die zich klein durven maken, die durven zijn als de armen van geest, de zachtmoedigen en de vreedstichters.

En nu?

Matteüs bouwde zijn boek met leerredes en handelingsaanwijzingen op in een structuur die de joodse opvatting van leren weerspiegelt. Maimonides, de grote joodse geleerde uit de middeleeuwen, schreef: 'Van alle gedragsregels die de Torah kent, is er niet één zo belangrijk als leren. Sterker nog: leren is belangrijker dan alle andere gedragsregels tezamen. Want leren voert tot actie. Daarom moet leren aan actief handelen voorafgaan'. Maimonides verwoordde de klassieke visie op het leren in het jodendom: leren en wel het levenslange, permanente leren is de voorbereiding op het instandhouden van de wereld. Dit leren is gericht op het doen van gerechtigheid. Het gaat in dit leerproces niet om de geleerden of de leraren, maar om de leerlingen. De Talmud zegt dat slechts 'de adem van lerende schoolkinderen de wereld in standhoudt' (TB Sjabbat 119b).¹

In de meest eigentijdse visies op leren geeft men veel aandacht aan de samenhang van leren en doen. De nieuwere leertheorieën zijn een correctie op het 'deposito-leren', het uit het hoofd leren van kennis zonder inzicht in de inhoud of besef van relevantie. Leren en doen moeten samengaan om tot kennis te komen. Echter anders dan in de door Maimonides uiteengezette opvatting is men nu van mening dat er twee bewegingen mogelijk zijn. Er zijn mensen die zich het beste iets eigen maken door eerst te leren en vervolgens het geleerde te beproeven in een handeling. Er zijn echter ook mensen die het meeste leren door eerst een handeling onder begeleiding stap voor stap uit te voeren en achteraf gaan nadenken over hetgeen zij gedaan hebben. Maar in beide leerstijlen gaat het net als bij Matteüs om het samengaan van denken en handelen dat tot kennis leidt.

Pas de verbinding van leer en leven levert geloofskennis op. In gesprekskringen of leerhuizen zal daarom steeds de wereld van de leerlingen, de levenservaringen van de gesprekspartners, moeten meespreken in het leerproces. We kunnen de oude teksten en verhalen gezamenlijk bestuderen, maar we leren pas echt als we daarbij ook ons eigen leven, onze vragen, twijfels en ervaringen ter sprake brengen. De wereld en het leven moeten in het leerhuis aanwezig zijn, zodat aansluitend in het gewone leven de geloofsleer handen en voeten kan krijgen. Al lijken persoonlijke ervaringen soms klein en onbetekenend, in het gesprek kan juist die persoonlijke kleinheid van het geloof vruchtbaar blijken voor anderen. Bij de broodvermenigvuldiging werd het weinige voedsel veel in de handeling van breken en delen. Zo kunnen we onszelf voor elkaar openbreken en uitdelen wat er in ons aan levens- en geloofservaringen is verzameld. Door onze ervaringen en vragen aan elkaar uit te delen en ze opnieuw door het licht van de traditie te laten beschijnen, kunnen we samen nieuwe actuele betekenissen uit het oude geloofsgoed tot leven wekken.

Pedagogen van nu beamen de joodse visie op de centrale positie van de leerlingen. Leren is in principe een samenwerkingsactiviteit van leraren en leerlingen, maar de leerlingen leren het beste als zij actief in het leerproces betrokken zijn. Dat geldt voor jonge en voor volwassen leerlingen. Een docent faciliteert het leren van de leerling door een activerende didactiek. Een leerling die zelf met de leerstof bezig is, ontwikkelt zich aan de leerstof. Het proces van toe-eigenen vraagt om actieve betrokkenheid en daarin vormt zich de persoon van de leerling. Het is een aardige proef om een leerling leerstof te laten uitleggen aan een andere leerling. Wie dat kan, heeft zich de kennis eigen gemaakt. Zoals Jezus zijn leerlingen de wet en de profeten uitlegde en hen vervolgens de wereld instuurde om het geleerde weer door te geven aan anderen.

In onze maatschappij is het levenslange leren al bijna gewoon. Maar ook als het om leren geloven gaat, is doorgaand leren van belang. We kunnen niet meer toe met een eens van buiten geleerde catechismus, waaruit levenslang voor alle vragen een antwoord te distilleren valt. Het leven brengt ons steeds weer in ongekende situaties en roept voortdurend nieuwe vragen op. We blijven leerlingen in het geloof en alleen als leerlingen kunnen we de wereld instandhouden. Om met onze eigentijdse levensvragen verder te komen, moeten we doorgaan

met geloofsleren. De wijsheid van de traditie krijgt opnieuw betekenis in de dynamiek van onze vragen met het oude geloofsgoed. Zoals Matteüs de wet en de profeten actualiseerde in het licht van Jezus' onderricht, zo kunnen wij in zijn leerboek inspiratie vinden om onze levensweg te verlichten. Dat is de spiritualiteit van het proces van geloofsleren.

Kunnen wij als leerlingen nu in deze tijd nog iets met het grote visioen van Matteüs, zijn Koninkrijksproclamatie? Ondanks al die mensen die al honderden jaren zijn geschrift lezen, lijkt het er in onze wereld nog niet erg op. Dat was een vraag die Matteüs in zijn omgeving ook al hoorde. Zijn evangelie is tenslotte een behoorlijk aantal jaren na Jezus' dood geschreven en de leerlingen van de leerlingen van Jezus hadden zo hun twijfels. Matteüs geeft in zijn boek ook een antwoord op deze vraag: wie de geboden doet en leert, zal groot heten in het Koninkrijk. De Schriften, de wet en de profeten zijn er nog steeds en we kunnen ze doorgaand bestuderen om daarin de weg ten leven te zoeken. Vervolgens moeten de Schriften gedaan worden en dat kan in alle bescheidenheid. De mens kan in het kleine het Koninkrijk herkennen.

De wijze waarop Matteüs heeft laten zien dat het Koninkrijk der hemelen in het kleine te vinden is, mag een bemoediging zijn bij dit leerproces. Het koninkrijk is vlak voor onze voeten in het kleine te vinden. Leren geloven betekent het kleine doen en uitzicht houden op het Koninkrijk.

Gebruikssuggestie

In het kort bestek van dit artikel zijn maar enkele aspecten van de structuur en opbouw van Matteüs weergegeven. Wie verdere inspiratie zoekt in Matteüs en inzicht wenst in het literaire karakter leze N.A. Schuman, (1991) *Al deze woorden...*, Over het evangelie naar Mattheüs, Meinema, 's-Gravenhage. Aan dit boek zijn ook hier gebruikte gegevens ontleend.

Wie meer te weten wil komen over een didactisch model dat de dynamiek van de ervaringen van mensen uit deze tijd met de bijbel stimuleert, raadplege E.R. Jonker (1992) *Aan het woord komen, Hoe gemeenteleden van 17 jaar en ouder in gesprek raken met de Bijbel*, Bouwstenen en gebruiksmateriaal, Boekencentrum, Zoetermeer.

In het boek *Geheel de uwe* van Connie Palmén (Amsterdam, 2002) komen delen voor over de relatie en de gesprekken van de hoofdpersoon Salomon met de religieuze zuster Monica. Haar bespiegelingen, studie en levenswijze geven een beeld van de kleine stappen die men maakt als geloofsleerlinge.

Twee gedichten die het gesprek over eigen ervaringen met het kleine op gang kunnen brengen zijn

Jonge sla

Alles kan ik verdragen,
het verdorren van bonen,
stervende bloemen, het hoekje
aardappelen kan ik met droge ogen
zien rooien, daar ben ik
werkelijk hard in.

Maar jonge sla in september,
net geplant, slap nog,
in vochtige bedjes, nee.

Rutger Kopland (2000), *Gedichten*, G.A. van Oorschot, Amsterdam

Ten geleide

Wij die in weerwil van de tijd
het onverdraaglijkste verdroegen,
vanaf dat wij de weg insloegen
die naar voorbij de einder leidt,

beseffende dat wij, juist omdat
wij haakten naar het allerhoogste,
wat is gezaaid niet zullen oogsten,
wij gaan het ongeweten pad.

tot aan het ongeweten eind,
en vragen niet dan ten geleide
het licht dat soms van gene zijde
voor onze voeten schijnt.

Jean Pierre Rawie

De 100 beste gedichten van 1999 gekozen door Jozef Deleu, *De Arbeiderspers*,
Amsterdam/Antwerpen, 2000.

¹ Maimonides, Jad Cazaka, Hilchot Talmoet Tora, geciteerd door I.B.H. Abram in *Jodendom en permanent leren*.